

ישראל ברטל

'עם' ו'ארץ' בראשית האלף השלישי: סיכום בנינים

קתדרה
100

עם 'וארץ' בראשית האלף השלישי: סיכום ביניים

אסכולת המחקר ההיסטורי המכונה 'היסטוריוגרפיה ציונית' נוסדה כחלק ממפעל 'בניית האומה' הלאומי. נציגייה הבולטים ביותר, אנשי האוניברסיטה העברית בתקופת המנדט הבריטי, ראו בכתיבת תולדות עם ישראל מעשה של תיקון לאומי. הם היו, בעיני עצמם, היסטוריונים חדשים, שביקשו לערוך רוויזיה בוטה במחשבה ההיסטורית של קודמיהם.¹ כמה מהם מרדו, על פי עדות כתביהם, בשיח הליברלי של המאה התשע-עשרה, ודחו אגב כך חלק נכבד מן המורשת ההיסטורית והתרבותית שבה נוצר ופרח שיח זה. אין ההשכלה והאמנסיפציה ממצות כלל את תוכנם הריאלי-היסטורי של חיי ישראל בדורות האחרונים² כתב בן-ציון דינור (דינבורג, 1884-1973), אחד מדבריו הראשיים של החוג ההיסטוריוגרפי הציוני באוניברסיטה העברית שעל הר הצופים, כנגד שיטתם של צבי גרין ושמעון דובנוב. דינור ביקש להרחיב את מחקר שורשי התמורות שעבר העם היהודי מראשית העת החדשה אל הרקע הפוליטי, החברתי והדמוגרפי שבו היו היהודים נתונים בארצות מושבם ('היסטוריה כללית'), ובה בעת איתר גורמי שינוי שצמחו מתוך עולמם הפנימי, הרוחני והחברתי. הכתיבה הלאומית החדשה לא ויתרה, למרות ההתרחקות מן הרוח ומן הסגנון של מיכאל יוסט ושל צבי גרין, על תקוות לעתיד ורוד הצפוי ליהודים בעולם הזה. אלא שבמקום אופטימיזם ברוח שוחרי האמנסיפציה, שאפיין את הכתיבה ההיסטורית על תולדות היהודים עד לראשית המאה העשרים, בא האופטימיזם הלאומי. המהלך ההיסטורי מארץ-ישראל אל התפוצות, שנראה לאינטלקטואלים היהודים הליברלים בגרמניה וברוסיה כדרך שהובילה אל השתלבות היהודים בתוך האומות,³ הונר אצל הציונים במסלול שונה בתכלית: סגירת מעגל הנדודים הגלותי עם החזרה לנקודת היציאה הקדומה. תולדות העם, שהתפרקו בהיסטוריוגרפיה היהודית של 'חכמת ישראל' לסיפורים נפרדים בהקשרים טריטוריאליים שונים, שבו והתלכדו בהיסטוריוגרפיה הציונית עם תולדות ה'ארץ'. כותבי ההיסטוריה ברוח הציונית לא הסתירו את השקפותיהם ואף לא ראו סתירה בין פעילותם החינוכית למחקרם האקדמי. שלא כמי שנושאים היום בישראל את שם ההיסטוריוגרפיה הציונית לשווא, לא התקשו ההיסטוריונים על הר הצופים באותם ימים למזג אוניוורסליזם חובק עולם עם שאיפה ליצירת היסטוריה 'לאומית'.⁴ יצחק בער (1888-1980) יכול היה לדגול ביצירת 'אחדות אורגנית' בין ההיסטוריה היהודית להיסטוריה הכללית דווקא כביטוי מובהק של ה'חינוך

מטיילים בירושלים,
זיהו בהדרכת יד
יצחק בן-צבי, אבינו
הש"ס

- 1 י ברטל, 'המושגים "עם" ו"ארץ" בהיסטוריוגרפיה הציונית עד 1967', "וויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים וחيفا תשנ"ח, עמ' 37-49.
- 2 ב"צ דינור, "הזמנים החדשים" בתולדות ישראל, אבחנתם, מהותם ודמותם, הג"ל, במפנה הדורות: מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' 24.
- 3 כדברי דינור: 'הלשון אשר בה דברו ואשר בה הגו, הספרים אשר קראו והמדעים אשר למדו, החזיונות אשר ראו ויצירות-האמנות אשר עליהן התענגו - הכל ניתן להם מכאן, מחיי העם אשר בקרבו הם חיים ומן הארץ אשר עליה הם יושבים. ארצות-מושבו חללו להיות ליהודי ארצות-מגורים לבד ויהיו לו לארצות-מולדת, לארצות אשר הלך אליהן "שלא על מנת לחזור"' (ב"צ דינור, חבת ציון, א, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 110).
- 4 'שניים אלה - העשייה והמחקר ההיסטורי - מעולם לא נתפצלו ולא נפרדו בדינור' (ש' אטינגר, 'בן-ציון דינור, האישי ופועלו ההיסטורי', ב"צ דינור, דורות ורשומות: מחקרים ועיונים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, בבעיותיה ובתולדותיה, ירושלים תשל"ח, עמ' יז).

ההיסטורי הלאומי.⁵ דינור, חברו להשקפה ההיסטורית-הלאומית, העמיד את תפיסת ייחודה של ההיסטוריה היהודית על זיקתה להיסטוריה הכללית.⁶ החיבור שביקשו הלאומיים היהודים לברוא בין 'העם' ל'ארץ' במחקר המדעי של ארץ-ישראל היה פרויקט מדעי ותרבותי רב-צדדים. משך קרוב ל-100 שנה, מימי כתב העת 'ירושלים' שערך אברהם משה לונץ (1854-1918)⁷ עד לגיליונות הראשונים של הרבעון 'קתדרה', חקרו את תולדות הארץ כחלק בלתי נפרד של בניין האומה. אין צריך לומר כי לא 'מדע טהור' הוא שקבע את תחומי החקירה והלימוד. אידאולוגיה ופוליטיקה, מסורות אקדמיות ואסכולות מחקריות, נטלו חלק בעיצובם של חוגים אוניברסיטאים ומכוני מחקר. כתבי עת, כינוסים ומפעלים מדעיים קמו ופעלו מכוחם של רעיונות פוליטיים ותבניות דיסציפלינריות. אולם ראוי לתת את הדעת על גורם נוסף שטבע את חותמו על השינויים שהתרחשו במחקר תולדות העם והארץ: התמורות החברתיות והתרבותיות בארץ-ישראל והשלכותיהן על צמיחת דורות חדשים של חוקרים. אנו מדברים בתופעה היסטורית-תרבותית שיש להתבונן בה לדעתי לא מנקודת המבט של מי שמכונים בלשון התקשורת הישראלית 'ההיסטוריונים החדשים' (מימין או משמאל), או של הסוציולוגים החדשים.⁸ אלו גם אלו מייחסים לתמורות שחלו במחקר ההיסטורי והגאוגרפי משמעויות אידאולוגיות ופוליטיות אנטי-ציוניות. הם מבקשים לראות בהן חלק מתכנית פוליטית (מכוונת או בלתי מודעת למבצעה) של שינוי הגדרת הזהות הישראלית. בניגוד לעמדה חד-ממדית זו אני מבקש להתבונן בתמורות בהקשר נרחב הרבה יותר ולהביא בחשבון היבט אחר: היבט השוני בין דורות החוקרים העוסקים במחקר תולדות עם ישראל וארץ-ישראל. עשרים וחמש שנותיו של כתב-העת 'קתדרה' מספקות מקרה מבחן רב-כמות, עשיר ומגוון לבחינת תמורות שחלו בהיסטוריוגרפיה הישראלית מימי מלחמת 1967 ועד לקץ האלף השני.

'קתדרה' באה לעולם בשנת 1976. קבוצת החוקרים הצעירים שנטלה חלק בייסודו של כתב העת ושעיצבה את פניו בשנים הראשונות לקיומו (קבוצה שעמה נמנית גם אני) הייתה שייכת מבחינה דורית לא 'לדור תש"ח' אלא 'לדור תשכ"ז'. כולנו גדלנו ובגרנו אל תוך המציאות של מדינת ישראל

5 א' רייך, 'היסטוריה כללית והיסטוריה יהודית: במשותף או בנפרד?', ש' כ"ץ, מ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 529-530. ראויים לציון מיוחד דבריו של בער: 'אנו רוצים בחינוך היסטורי לאומי ונותנים להיסטוריה העברית זכויות שוות עם ההיסטוריה הכללית... אנו רוצים לתת לתלמיד השקפת עולם חדשה, שתבנה על לימוד ההיסטוריה הכללית והעברית גם יחד' (שם, עמ' 530).

6 'כל היסטוריה, לפי עצם מהותה, היא כללית, אוניברסאלית, מפני שההיסטוריה לפי טיבה יוצאת מתפיסת השלם ושואפת אליו' (ב"צ דינור, 'תולדות ישראל ומקומן בהיסטוריה הכללית', הנ"ל [לעיל, הערה 4], עמ' 17). ראו גם: 'ברטל, היסטוריה של עם ישראל, שק התבטות של מדעי הרוח', קתדרה, 81 (תשרי תשנ"ז), עמ' 177-180.

7 על לונץ כמייסד מחקר ארץ-ישראל ברוח הלאומית ראו: ג' קרסל, 'אברהם משה לונץ חייו ופעלו', הנ"ל (עורך), נתיבות ציון וירושלים: מבחר מאמרי אברהם משה לונץ, ירושלים תשל"א, עמ' 9-126.

8 שתי דוגמאות בולטות לפוליטיזציה מוחלטת של הדיון בתמורות שחלו בהיסטוריוגרפיה הישראלית בעשרות השנים האחרונות ראו: א' רם, 'ציונות ופוסט-ציונות: ההקשר הסוציולוגי של ויכוח ההיסטוריונים', וייץ (לעיל, הערה 1), עמ' 275-289; Y. Hazony, *The Jewish State: The Struggle for Israel's Soul*, New York 2000. הצד המשותף לשני המחברים הנזכרים הוא ההסכמה (תוך נקיטת עמדות אידאולוגיות מנוגדות באופן קוטבי) שאין משמעות לטיעון ההיסטורי כשלעצמו, אלא אך ורק לשיח ההיסטוריוגרפי היוצר אותו. השוו: 'ברטל, מה נותר מן הבצל: חיבור "פוסט מודרני" נגד ה"פוסט-ציונות"', קתדרה, 99 (ניסן תשס"א), עמ' 143-150.

שבין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים. אחת התמורות החשובות ביותר שהתרחשו במחקר ההיסטורי הישראלי במרוצת עשרים וחמש השנים האחרונות הייתה 'חילוף המשמרות' הדורי. ימי בראשית של כתב העת החדש היו גם ימי אחריתה של ההגמוניה האקדמית של שני דורות מלומדים שעולמם התרבותי עוצב בעיקרו על ברכי מורשת מרכז אירופה ומזרחה. שתי משמרות של חוקרים ומלומדים עמלו כל ימיהם לייסד מחקר אקדמי בתולדות ארץ-ישראל, ועולמם הרוחני מושתת על הציר ברלין-סנקט פטרבורג. היו מהם שיצקו אל תוך ההיסטוריוגרפיה הציונית את מלוא חוויית הזהות הלאומית האתנית של הקיבוץ היהודי במזרח אירופה. אחרים העבירו לארץ המזרחית הקטנה שאליה היגרו את מלוא כובד האמביוולנטיות של 'חכמת ישראל' המרכז אירופית. בעשור השלישי של מדינת ישראל החל לעלות על הבמה האקדמית דור אחר. דור שלא ידע את 'תחום המושב' הרוסי, ושלא קנה חכמה באוניברסיטאות גרמניה. דור זה, בהיותו משוחרר מכבליהן המעיקים של אידאולוגיות שהולידו את המהפכות ברוסיה של ראשית המאה וחופשי מן התפיסות שראו את חזות הכול בטווח הגאוגרפי שבין ברסלאו לקלן, שאל שאלות מחקריות אחרות מאלו ששאלו קודמיו. כשם שהתאטרון העברי בארץ-ישראל נטש לאחר עשרות שנים את המבטא הרוסי הכבד של מייסדיו, כך נטשו צעירי החוקרים של שנות השישים והשבעים את עולם המושגים ואת הרטוריקה של מוריהם. כדרכם של בני הדור השני להגירה בארץ חדשה נטו להדגשת יתר של הזיקה אל המקום, אל נופו ואל עברו.

התמורה הדורית שהלכה והתרחשה בקהילה האקדמית הישראלית מראשית שנות השבעים הביאה לחיזוק המגמה הלוקלית - חוקרים לא מעטים החלו לטפח עיסוק מדעי בהיסטוריה, בארכאולוגיה ובגאוגרפיה של ארץ-ישראל, בתור חלק טבעי של ההוויה המקומית. החלום הציוני הוגשם כביכול בבחירת כיווני המחקר המדעי. השיבה לארץ האבות התממשה במחקר בעצמה רבה עד כדי כך שהרטיטוריה החדשה, נוף הסביבה והאוכלוסייה המקומית דחקו אל שולי הזיכרון הקיבוצי, ודחו גם מן המחקר המדעי, אדמות אחרות, גופים רחוקים ואוכלוסיות זרות שעיצבו את התודעה ההיסטורית של דור המהגרים. הגאוגרפיה ההיסטורית, שפיתחו מראשית שנות השבעים בצורה מרשימה ביותר יהושע בן-אריה, איש האוניברסיטה העברית, ותלמידיו, אשר הרחיבו את מעגלי העשייה בתחום הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל לשאר אוניברסיטאות ישראל, אפשרה לעסוק ב'עם' בהקשר מובהק של 'ארץ' על מגוון אוכלוסיה.⁹ על התמורות במדע השפיעה גם רוח ה'צבר', שעברה עם חוקרי הדור החדש הוזה מתנועות הנוער החלוציות ומיחידות העילית של צה"ל, אל האקדמיה.¹⁰ דווקא בשנים שבהן החלה שקיעתו של מיתוס ה'צבר' בחברה הישראלית, ניכרה ביותר השפעת הרוח ה'צברית' על חקר ארץ-ישראל. דוגמה מובהקת להתגברות העניין המחקרי בהוויה המקומית ניתן למצוא בהתפתחות המחקר על תולדות ה'יישוב הישן'. בעשרים שנותיה

9 למגוון מייצג של תרומת הקבוצה הזאת לעיצוב התחום ראו: "בן-ארצי", ברטל וא' ריינר (עורכים), נוף מולדתנו: מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה, מוגשים ליהושע בן-אריה, ירושלים תש"ס, הביבליוגרפיה שם, עמ' יז-כו.

10 על מקום הטבע והנוף הארץ-ישראלי אצל ה'צבר' ראו: ע' אלמוג, הצבר - דיוקן, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 268-274.

הראשונות של המדינה התרכזה הכתיבה על החברה היהודית הטרומ-ציונית בארץ-ישראל 'בעיקר בתחום ההתנצחויות והבירורים על זכות ה"ראשונים" ועל רקע התהייה וההתחטאות על ההשכחה והעוול שנגרם ל"יישוב הישן" על ידי ההיסטוריוגרפיה הארץ-ישראלית.¹¹ בשנות השבעים והשמונים נכתבו עשרות עבודות מחקריות על החברה היהודית הטרומ-ציונית בארץ-ישראל.¹² העיסוק המחקרי בקהילה קטנה זו התחבר למחקר ארץ-ישראל במאה התשע-עשרה והיה כרוך בירידת העניין בזיקה שהייתה בין יושבי ארץ-ישראל לקהילות המוצא שלהם בארצות הגולה. אל מול המגמה החדשה, שביקשה לחקור את היהודים בארץ-ישראל בהקשר המקומי הופיעו גם גילויי חרדה מפני 'נורמליזציה' של החברה הנחקרת. היו אף מי שראו בעיסוק המדעי הביקורתי באוכלוסייה היהודית הטרומ-ציונית החלשת האופי היהודי המיוחד של התופעה!¹³ גבר החשש כי האופי הישראלי הילידי של היחס לארץ-ישראל ילך ויגבר על חשבון האופי היהודי של הזיקה לארץ האבות. סימן מובהק לחשש הזה ניתן למצוא בצורה שבה ביקשה הכתיבה ברוח הדתית-הלאומית לנכס לעצמה את שיטתו ההיסטורית של דינור. ההיסטוריון הציוני-הסוציאליסטי סבר כי תולדות היהודים סובבות סביב הציר המרכזי של ארץ-ישראל. הוא ראה במפעל ההתיישבות הציוני בארץ האבות שלב שלישי במהלך היסטורי שהחל ב"ישראל בארצו", נמשך משך מאות שנים של "ישראל בגולה" ונחתם ב"ישראל בארצו" שוב, עם ראשית העלייה הראשונה בשנת 1882.¹⁴ אולם בעוד שדינור ידע להבחין היטב בין מה שאירע לפני 1882 לבין האופי החדשני של העליות הציוניות, לא כן 'ממשיכיו' מן הכיוון הדתי-הלאומי. אלה טשטשו את ייחודו של 'היישוב החדש' וביקשו לטעון כי למעשה לא היה הבדל של ממש בין עליות רבנים, חסידים ותלמידי חכמים במאות השנים שקדמו להופעת התנועה הלאומית היהודית המודרנית לבין המפעל החדשני

11 י' קניאל, 'המונחים "יישוב ישן" ו"יישוב חדש" בעיני בני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 3-19 (= הנ"ל, במעבר: היהודים בארץ ישראל במאה ה"ט, בין ישן לחדש ובין יישוב ארץ הקודש לבין ציונות, ירושלים תש"ס, עמ' 53-73).

12 על כך ראו הרשימות הביבליוגרפיות אצל: י' בן-אריה ו' ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ח), ירושלים 1983, עמ' 329-332 (כמעט כל המחקרים הרשומים שם ראו אור משנת תשכ"ט ואילך); י' קניאל, המשך ותמורה: היישוב הישן והיישוב החדש בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 318-332.

13 השוו למשל: 'משנתם של אלה [של 'מבשרי הציונות'] נתמכה בעיקר על היסודות המסורתיים של גאולת ישראל והתקוה המשיחית, והתכניות להתיישבות חקלאית בארץ-ישראל נתפסו כשלב ראשון והכרחי של "הגאולה הטבעית". אמנם היו גם השפעות חיצוניות על גיבוש הרעיון הלאומי, בעיקר הצלחתה של התנועה הלאומית באירופה, מזה והאכזבות מכשלונות האמנציפאציה ורוחות האנטישמיות המודרנית מזה. אולם אין להפריז במשקלן של השפעות-החוץ, שכן רוב-רובו של ציבור הפעילים והתומכים בהתעוררות הלאומית דבקו במורשת-אבות ובערכי המסורת, מ' אליאב, "ייחודה של העלייה הראשונה", הנ"ל (עורך), ספר העלייה הראשונה, כרך ראשון, ירושלים תשמ"ב, עמ' יב, וכן: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה"ט, 1777-1917, ירושלים תשל"ח.

14 סיכום התיקוף ההיסטורי של דינור מוצג בפירוט רב במבואו לסדרת הספרים "ישראל בגולה". נוסח אחרון של מבוא זה ראו: דינור (לעיל, הערה 4), עמ' 98-141; תיקוף זה הושפע משיטתו של ההיסטוריון הדתי-הלאומי זאב יעבץ. ראו על כך: י' ברלוביץ, "הסדר השלישי - תור ישראל בארצו": יצירתו הספרותית של זאב יעבץ בראי השקפתו ההיסטורית, קתדרה, 20 (תשרי תשמ"א), עמ' 165-182; דיון מפורט בגלגולי השפעותיה של התפיסה ההיסטורית של דינור ראו: י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי, 1881-1864, ירושלים תשנ"ה.

והמהפכני באופיו שהחל בשלהי המאה התשע־עשרה. שתי המגמות התנצחו ביניהן מעל דפי 'קתדרה'¹⁵.

התמורה במחקר ארץ ישראל שהתרחשה בשלושים השנים האחרונות סימנה את המעבר מ'חברת מהגרים', שהמחקר המדעי שימש לה מכשיר רב עצמה במאבק להתנחל בארץ הישנה־חדשה, ל'חברת ילידים'. לגבי חברה זו חוויית הארץ, עברה, נופיה ואוכלוסיה הם חלק מחוויה טבעית ומוכנת מאליה של בן המקום. הוא יכול לשאול את כל השאלות הקשות, לעסוק בגלוי בנושאים 'עדינים', להקל ראש במה שיאמרו אומות העולם ולחשוף את מורכבות מושאי מחקרו, את יחסיותם של הדברים ואת ריבוי המשמעויות של המקורות הנחקרים. ההתנגדות למגמה זו מבטאת את השאיפה להמשיך ולדבוק, ככל הניתן בשלב ההגירה. יש בה גילוי מובהק של חוסר ביטחון, של תחושת זרות לארץ ולעברה ושל צורך עמוק להתנצל. אין פלא אפוא כי המתח בין מבקשי התמורה המחקרית ומגשימיה לבין המתנגדים לשינוי לובש לא פעם אופי פוליטי. ה'נורמליזציה' מוצגת משום מה בידי אי אלו מבין מבקריה הקיצוניים כ'אנטי־ציונות'¹⁶. אולם לאמתו של דבר מבטאת התמורה שהתרחשה בחקר ארץ־ישראל ותולדותיה בעשרים וחמש שנות 'קתדרה' ניצחון שלם ומוחלט של הפרוגנוזה הציונית. את מקום המחקר של בני 'דור המהגרים', שביקשו למצוא חיבור בדרכי המדע לארץ החדשה, תפס מחקר הארץ ה'נורמלי'. במילים אחרות, מחקר ארץ־ישראל ברבע המאה האחרונה 'הגשים', במישור האקדמי והתרבותי, אחת ממטרותיה המרכזיות של התנועה הציונית: הוא חיבר בשלמות בין ה'עם' ל'ארץ'.

15 מבין המאמרים שהיו חלק מן הפולמוס ההיסטוריוגרפי האמור ייזכרו כאן: י' ברנאי, 'מגמות בחקר היישוב היהודי בארץ־ישראל בימי הביניים ותחילת העת החדשה', קתדרה, 42 (סבת תשמ"ז), עמ' 87-120; י' ברטל, 'המהפכה השקטה: מיתוס, מדע ומה שביניהם', קתדרה, 81 (תשרי תשנ"ז), עמ' 160-170.
16 ראו: חווני (לעיל, הערה 8).